११

काव्यप्रकाराः

248sk11

प्रस्तावना

संस्कृतसाहित्यस्य भाण्डारः सागरतुल्यः। संस्कृतवाङ्मये अस्माभिः बहुविधानि कविकर्माणि परिलक्ष्यन्ते। परन्तु कवेः कृतिरियं कीदृशी तद्विषये सम्यक् परिचयः नैव जायते। कुत्रचित् दृश्यते केवलं गद्यरूपं, कुत्रचित् गद्यपद्योभयात्मकं, कुत्रापि वा केवलं पद्यमयम्। अतः पठितृणां मनसि संशयः नितरां वर्तते। अतः पाठेऽस्मिन् छात्राणां बोधसौकर्याय काव्यभेदाः सरलया रीत्या प्रतिपाद्यन्ते। कीदृशं काव्यं कया अभिधया उच्यते तदत्र आलोच्यते। अनेन काव्यानां दलभेदाः भवन्ति। सरलेन उपायेन तेषां पृथक्करणमपि भवति। वैचित्र्यं हि मनुष्याणां स्वभावः, अतः कविभिः स्वप्रतिभया स्वेषां कर्मणां वैचित्र्यं प्रतिपाद्यते। तेषामेव वैचित्र्याणां पृथक् पृथक् अभिधारूपेण अत्र आलोचना विधीयते।

उद्देश्यानि-

अमुं पाठं पठित्वा भवान् -

- काव्यप्रकारान् ज्ञास्यति।
- काव्यस्य अभिधानं कर्तुं शक्नुयात्।
- काव्यभेदस्य प्रयोजनं जानीयात्।
- काव्यभेदे कारणं जानीयात्।
- काव्यकर्तृणां विषये ज्ञास्यति।
- विविधकाव्यानां विषये ज्ञास्यति।
- दृश्यकाव्यादीनां स्वरूपं जानीयात्।

११.१) भूमिका

सामान्यतः काव्यवस्तुनश्चतस्र आश्रयभूमयः पुराणानि, इतिहासः, जनश्रुतिः, कविकल्पना च। यानि खलु पौराणिकीं कथामाश्रित्य प्रणीतानि तानि पौराणिककाव्यानि, यानि च ऐतिहसिकाधारेण प्रणीतानि तानि ऐतिहासिकानि, यानि च जनश्रुत्याधारेण विरचितानि तानि जनश्रुतिकाव्यानि, यानि च कविकल्पनोद्भुतं यद् वस्तु तदाधारेण प्रणीतानि तानि काल्पनिकानि काव्यानि भवन्ति। यद्यपि पौराणिकादौ काव्येऽपि कल्पनायाः प्राधान्यं भवत्येव तथापि गणना एषा कथावस्तुमात्राश्रया। तानि च पुनः समालोचकैः स्वरूपतः देवकाव्य-यमककाव्य-श्लेषकाव्यादिभेदेनापि बहुशः भेदितानि।

पौराणिकानि खलु काव्यानि पाणिनेः जाम्बवतीविजयः, व्याडेः बालचरितम्, कात्यायनस्य स्वर्गारोहणम्, पतञ्जलेर्महानन्दमयम्, कालिदासस्य रघुवंशम्, कुमारसम्भवं च, कुमारदासस्य जानकीहरणम् , भारवेः किरातार्जुनीयम् बाणस्य हर्षचरितम्, भट्टिकवेः रावणवधम् , माघस्य शिशुपालवधम् , श्रीहर्षस्य नैषधीयचरितं प्रभृतीनि।

ऐतिहासिककाव्येषु हि वाक्पतिराजस्य गौडवधं (गउडवहो), शिवस्वामिनः कप्फणाभ्युदयः, पद्मगुप्तस्य नवसाहसाङ्कचरितम्, बिल्हणस्य विक्रमाङ्कदेवचरितम्, कल्हणस्य राजतरङ्गिणी, जल्हणस्य सोमपालविजयः, हेमचन्द्रस्य कुमारपालचरितम्, सोमेश्वरस्य कीर्तिकौमुदीकाव्यम्, अरिसिंहस्य सुकृतकीर्तनम्, बालचन्द्रस्य वसन्तविलासः, नयनचन्द्रस्य हम्मीरमहाकाव्यम्, चन्द्रशेखरस्य सुर्जनचरितम्, राजनाथस्य अच्युतराजाभ्युदयम्, गङ्गादेव्याः मधुराविजयम् वीरकम्परायचरितं वा, सन्ध्याकरनन्दिनो रामपालचरितम्, जयानककवेः पृथ्वीराजविजयम्, शम्भुकवेः राष्ट्रौढवंशमहाकाव्यम्, यज्ञनारायणस्य रघुनाथभुपविजयः, परमेश्वरशिवद्विजस्य श्रीरामवर्ममहाराजचरितम्, शङ्करलालस्य रावजीराजकीर्तिविलासः, नागराजस्य भारतीयदेशभक्तचरितम्, दिलीपदत्तस्य मथुराप्रसादस्य प्रतापविजयम्, द्विजेन्द्रनाथस्य स्वराज्यविजयम्, सत्यव्रतस्य गोविन्दसिंहमहाकाव्यं चेत्यादीनि सन्ति प्रसिद्धानि समुल्लेखनीयानि।

जनश्रुतिमूलककाव्येषु प्रायो गद्यसाहित्यमेव दृश्यते। तेषु सुबन्धोर्वासवदत्ता, बाणस्य कादम्बरी, दण्डिनो दशकुमारचरितञ्च इत्यादीनि प्रसिद्धानि। एवमेव गुणाढ्यस्य बृहत्कथा, सोमेश्वरस्य कथासरित्सागरः, क्षेमेन्द्रस्य बृहत्कथामञ्जरी च।

कल्पनामूलकेषु मेघदूत-ऋतुसंहारप्रभृतीनि लघुकाव्यान्येव दृश्यन्ते।

११.२) स्वरूपानुसारं काव्यस्य भेदाः

लोके यानि काव्यानि प्राप्यन्ते तानि स्वस्ववैशिष्ट्यात् काव्यभेदेषु स्वस्वकोटौ तेषाम् अन्तर्भावः भवति। काव्यानि बहुविधानि भवन्ति। तेषां भेदाः अधः आलोच्यन्ते। बहुविधानि काव्यानि सन्ति चेदपि स्वरूपानुसारं मूलतः काव्यस्य भेदद्वयं वर्तते। तद्यथा श्रव्यकाव्यं दृश्यकाव्यं च।

११.३) श्रव्यकाव्यम्

यस्य काव्यस्य रसास्वादनं अन्येभ्यः श्रुत्वा अथवा स्वयं पठित्वा भवति तत् काव्यं श्रव्यकाव्यम् उच्यते। यथा रामायणम् महाभारतम् इत्यादि। श्रव्यकाव्यस्य अपि बहवः भेदाः वर्तन्ते। ते क्रमशः आलोच्यन्ते।

११.३.१) महाकाव्यानि

महाकाव्यं सर्गैः निबद्धं भवति। तत्र अष्टाधिकसर्गाः अवश्यमेव भवेयुः। महाकाव्ये धीरोदात्तादिगुणयुक्तं नायकं भवति। शृङ्गारवीरशान्तकरुणरसेषु एकः रसः मुख्यः भवति तथा अन्ये रसाः तस्य अङ्गभूताः भवन्ति। काव्यस्य उपजीव्यम् ऐतिहासिकम् अथवा सज्जनाश्रितं भवति। महाकाव्यस्य फलं चतुर्वर्गेषु एकं

भवति। लज्जास्पदविषयस्य महाकाव्येषु वर्णना न क्रियते। महाकाव्यस्य उदाहरणं यथा रघुवंशम्, कुमारसम्भवम् इत्यादि।

११.३.२) शास्त्रकाव्यानि

पदप्रयोगस्य व्याकरणनियमानां ज्ञानाय अन्यशास्त्रीयज्ञानस्य सौलभ्याय च यानि काव्यानि प्रणीतानि तानि शास्त्रकाव्यानि उच्यन्ते। कानिचित् शास्त्रकाव्यानि अधः आलोच्यन्ते।

भट्टिस्वामिनो 'भट्टिकाव्यम्'

शास्त्रकाव्येषु भट्टिकाव्यं प्रसिद्धतरम्। अस्य काव्यस्य विषये उच्यते 'दीपतुल्यः प्रबन्धोऽयं शब्दलक्षणचक्षुषाम्' इति।

काव्यमिदं भट्टिस्वामिना प्रणीतम्। तन्नाम्नैव चास्य प्रसिद्धिरपि जाता। इदं काव्यं रावणवधनाम्नापि प्रथते।

अत्र काव्ये द्वाविंशतिः सर्गाः येषु संहत्य १३२९ श्लोका विद्यन्ते। अस्य काव्यस्य निर्माणस्य उद्देश्यं मनोविनोदेन सह संस्कृतव्याकरणस्य ज्ञानम्। तदिदमुद्देश्यं पूर्वमपि भवति।

भट्टभीमस्य 'रावणार्जुनीयम्'

अस्मिन् रावणार्जुनीयनामके काव्ये अष्टाध्यायीसूत्रपाठक्रमेण पादानां निदर्शनं कृतम् अस्माद् इदमपि शास्त्रकाव्येषु अन्यतमं मन्यते। 'सुवृत्ततिलकम्' नाम स्वग्रन्थे क्षेमेन्द्रेण शास्त्रकाव्योदाहरणतया भट्टिकाव्येन सह रावणार्जुनीयम् अपि निर्दिष्टम्।

यतः क्षेमेन्द्रः स्वग्रन्थे सुवृत्ततिलके रावणार्जुनीयं शास्त्रकाव्यं निर्दिशति, अतः रावणार्जुनीयप्रणेतुः भट्टभीमस्य समय एकादशशतकात् प्राक्तनः सिद्ध्यति।

वासुदेवस्य 'वासुदेवविजयम्'

केरलेषु गृहीतजन्मनो 'वासुदेवस्य' वासुदेवविजयं नाम काव्यमपूर्णमेव। अपूर्णमेव वासुदेवेन निर्मितम्, यस्य पूर्तिः केरलवासिनैव नारायणेन त्रिषु सर्गेषु धातुकाव्यं निर्माय कृता। अत्र धातूनां प्रयोगभेदान् दर्शयित्वा कंसवधवृत्तान्तो वर्णितः। समयोऽस्य निश्चित्य वक्तुं न शक्यते।

हेमचन्द्रस्य 'कुमारपालचरितम'

ऐतिहासिककाव्यनिर्देशप्रकरणे वर्णितमिदं काव्यं शास्त्रकाव्यमपि, यतः अत्र आदितो विंशं सर्गं यावत् संस्कृतव्याकरणनियमानां ततोऽष्टसु सर्गेषु प्राकृतव्याकरणनियमानाञ्च प्रपञ्चः कृतः।

चिरञ्जीवभट्टाचार्यस्य'विद्वन्मोदतरङ्गिणीकाव्यम्'

केनचित् वङ्गदेशीयेन ऊनविंशख्रीष्टशतकप्राग्भागसम्भूतेन चिरञ्जीवभट्टाचार्यविदुषा निर्मितमिदं काव्यं कथोपकथनरूपेण सकलदर्शनमतप्रतिपादनाय निबद्धम्। स्वल्पतनुरप्ययं ग्रन्थः सरसपदविन्यासतया हृदयाकर्षकः। प्रत्यक्षमात्रं प्रमाणं मन्यमानान् प्रति कवेः इयम् उक्तिः महत् सारल्यं सारस्यं च बिभर्ति -

'भवादृशे दूसविदेशमागते चरन्तु वैधव्यविधानमङ्गनाः।' इति।

११.३.३) देवकाव्यानि

यथा शास्त्रकाव्यानि शास्त्रीयतत्त्वप्रख्यापनबुद्ध्या विरचितानि, तथैव प्रधानतया देवतानां कीर्तीः गातुं यानि काव्यानि रचितानि तानि देवकाव्यानि अभिधीयन्ते। माघ-कुमारसम्भवादीनि यथा कवित्वप्रदर्शनाय विरचितानि प्रतीयन्ते न तथा देवतानां कीर्तीः वर्णयितुम्। अतस्तानि न देवकाव्यानि। देवकाव्यानि तान्येव यत्र देवकीर्त्तीनां प्राधान्यम् भवति। अतोऽत्र प्रकरणे तादृशान्येव कतिचित् काव्यानि परिचाययितुमुक्रम्यते।

क्रमः	देवकाव्यानि	कर्तारः	काव्यस्य विषयाः
१.	भिक्षाटनकाव्यम्	उत्प्रेक्षावल्लभ-गोकुलनाथः	अत्र शृङ्गारिकपद्धत्या भिक्षुकरूपस्य शिवस्य चित्रणं क्रियते।
२.	शिवलीलार्णवः	नीलकण्ठदीक्षितः	अत्र द्वाविंशत्या सर्गैः मदुरास्थितस्य सुरेन्द्रनाथशिवस्य ६४-प्रख्यातलीलानां वर्णनं निबद्धम्।
३.	हरचरित-चिन्तामणिः	जयद्रथः	अत्र शिवस्य महिमानः वर्णिताः। अत्र अनुष्टुप् छन्दः विद्यते।
४.	हरिविलासकाव्यम्	लोलिम्बराजः	अत्र श्रीकृष्णस्य बाललीलायाः सरसं शृङ्गारिकं वर्णनं कृतम्।
५.	यादवाभ्युदयम्	वेदान्तदेशिकः	अत्र श्रीकृष्णस्य जीवनकथाः महिमानः च वर्णिताः।

इतोऽपि बहूनि देवकाव्यानि उपलभ्यन्ते।

११.३.४) खण्डकाव्यानि

परिचयः - महाकाव्यस्य एकदेशानुसारि खण्डकाव्यं भवति। महाकाव्ये हि एकस्य एकाधिकानां वा नायकनायिकानां समग्रमेव जीवनं चित्रितं भवति। खण्डकाव्ये तु तस्यैकदेश एव चित्रितो भवति। तेन खण्डकाव्यं हि वस्तुतो लघुकाव्यमेव। यतो हि यत्र महाकाव्ये जीवनस्य समग्रतायाः प्रसारः तत्र खण्डकाव्ये जीवनस्य एकस्यैव पक्षस्य तन्मयता भवति, तेन हि खण्डकाव्यम् आकारेण प्रकारेण च महाकाव्यात् लघुतरं तु भवत्येव। अपि च महाकाव्ये जीवनस्य एकाधिकमपि पक्षं प्रस्तोतुं शक्यते, खण्डकाव्ये तु एक एव पक्ष उन्नीयते, अधिकतया प्रस्तूयते। अतो विस्तृतकलेवरात् महाकाव्यात् लघुकलेवरं हि खण्डकाव्यम्। तस्य समधिकमेव लालित्यं माधुर्यञ्च भवति।

खण्डकाव्यं हि मुख्यतश्चतुर्विधं दृश्यते शार्ङ्गरिकम्, धार्मिकम्, नैतिकं साङ्ग्रहिकञ्च। प्रथमोऽपि भेदः गीति-प्रस्तुति-स्फुटभेदेन त्रिविधः। द्वितीयो हि स्तुतिकाव्यमेव। तृतीयस्तु नीतिपरकः (स एव

उपदेशपरकः इति कथ्यते), अन्योक्तिरूपश्च। चतुर्थभेदस्तु सङ्ग्रहपरकः सुभाषितसङ्ग्रहः कोषश्चास्य भेदौ। क्वचिच्च सर्वेषामेव पक्षाणां मिश्रणमपि दृश्यते।

खण्डकाव्यस्योत्पत्तिः - यद्यपि लौकिकसाहित्ये खण्डकाव्यस्योद्घाटनं कालिदासेनैव कृतं तथापि न एतावता तस्य तस्मादपि प्राचीनतरत्वं व्याहन्यते। ऋग्वेदादावपि खण्डकाव्यस्य स्वरूपमुपलभ्यते। कमनीयार्थद्योतकं वाक्यमेव भवति काव्यम्। यत्र हि किञ्चिदपि वाक्यं तथारूपेणोपन्यस्तं भवति, तत्र खण्डकाव्यस्य विषयः उत्पद्यते एव। तेन हि वाक्यस्य काव्यत्वेऽन्तस्तत्वमेव हेतुर्न तु बाह्यम्। वाक्यौघः अर्थात् वाक्यराशिः काव्यं भवति, एकं वाक्यम् अपि काव्यं भवति यदि तत्कमनीयमर्थं प्रकाशयति। ऋग्वेदादौ सन्ति एतादृशानि वचनानि यानि खलु काव्यत्वं बिभ्रति। यथा हि उषःसूक्तम्, विपाशाशुतुद्रीसूक्तम्, सुदासविजयसूक्तम्, भूमिसूक्तं च इत्यादिसूक्तेषु।

हंसराजप्रभृतयः समालोचकाः खण्डकाव्यं पञ्चविधं मन्यन्ते सूक्तमयं भक्तिरसमयम् ऐतिहासिकं रूपकान्तर्गतं सङ्कीर्णञ्च। तेषु हि वेदेषु समुपन्यस्तं सूक्तमयं यथा उषःसूक्तम्, भक्तिरसमयं यथोपनिषत्सु बौद्धादिग्रन्थेषु च, ऐतिहासिकं यथा रामायणे महाभारते प्रस्तुतं प्रकृतप्रकृतिवर्णनम्, रूपकान्तर्गतं यथा रूपकान्तरुपस्थापितपद्यानि, सङ्कीर्णञ्च शृङ्गारप्रधानं मेघदूतादिकमिति।

११.३.५) यमककाव्यानि

यथा शास्त्रकाव्यं देवकाव्यं च पृथक् वर्गभेदे स्थापितं तथैव यमककाव्यं श्लेषकाव्यञ्चापि पृथग्वर्गमर्हत इति प्रथमं यमककाव्यानि ततः श्लेषकाव्यानि च दर्श्यन्ते।

यमकानि बहुविधानि रीतिग्रन्थेषु दृश्यन्ते तत्र कविभिः अत्यन्तमात्रायाम् इमानि समादृतानि कालिदासादिभिः। कतिपयेषु स्वल्पकाव्येषु तेषामादरं तानि प्रयुज्य कृतवन्तस्तत्र साफल्यमलभन्त च। दण्डिना स्वीये काव्यादर्शे यमकं विस्तरेण प्रपञ्चितम्। द्विसन्धाननामकं किमपि काव्यमपि तादृशं दण्डिना स्मृतम्।

घटखर्परस्य 'यमककाव्यम्'

घटखर्परस्य वास्तविकं नाम न स्मर्यते, तेन हि-

आलम्ब्य चाम्बुतृषितः करकोशपेयं भावानुरक्तवनितासुरतैः शपेयम्।
जीयेय येन कविना यमकेन तेन तस्मै वहेयमुदकं घटखर्परेण॥

इतीदृशी प्रतिज्ञा कृता, तदारम्भ तस्य घटखर्परसंज्ञयैव प्रथा जाता।

इदं यमककाव्यं केवलैः द्वाविंशत्या श्लोकैः सम्पूर्णम्। अस्य कालिदासप्रणीतत्वं ये प्रतियन्ति ते भ्राम्यन्ति। अस्य ग्रन्थस्याष्टौ टीकाः प्रथन्त सन्दिशति। अस्य रचनाकालो निर्धारयितुं न शक्यते।

नीतिवर्मणः 'कीचकवधकाव्यम्'

अस्य रचयिता पूर्वभारतवासी कश्चन कविः प्रतीयते। अत्र पञ्च सर्गाः, १७७ श्लोकश्च सन्ति। आदिमेषु चतुर्षु सर्गेषु यमकप्रपञ्चो हृद्यतमः।

वासुदेवस्य 'नलोदयकाव्यम्'

केरलदेशवासिना वासुदेवेन रचितं नलोदयकाव्यं यमककाव्येषु प्रसिद्धतमम्। अत्र चतुर्षु सर्गेषु २१७ श्लोका निबद्धाः। अनेनैव कविना यमकमयं युधिष्ठिरविजयोदयं नाम काव्यान्तरमपि प्रणीतम्। अयं वासुदेवः कुलशेखरवर्मसमकालिकतया दशमशतकोत्पन्न इति कथ्यते। नलोदयकाव्यस्य यमकं नितान्तरमणीयम्। एकमुदाहरणं दृश्यताम्-

'योजनि ना गोपीतश्चचार यो वल्लवाङ्गनागोपीतः।

भूर्येना गोपीतः कंसारेर्द्वेषमेव योनागोपीतः॥'

११.३.६) श्लेषकाव्यानि

सन्ध्याकरनन्दिनो 'रामचरितम्'

अयं सन्ध्याकरनन्दी वंगवर्तिनः पुण्ड्रवर्धनस्थस्य पिनाकिनन्दिनः पुत्रः प्रजापतिनन्दिनश्च पौत्रोऽवर्त्तत। अस्य पूर्तिः कविनानेन एकादशशतकान्तभागोत्पन्नस्य राज्ञो मदनपालस्य समये कृतेति अस्य समयो निश्चितः। अत्र काव्ये पालवंशोद्भवस्य रामपालस्य भगवतो रामस्य च वर्णनं श्लेषमयभाषयाऽकारि। वंगदेशस्य मध्ययुगीनम् इतिहासं ज्ञातुमिदं काव्यमुत्तमं साधनम्।

धनञ्जयस्य 'राघवपाण्डवीयम्'

अस्य कवेः समयः ११२३-११४० खीष्टीयो मन्यते। अत्र अष्टादशसु सर्गेषु रामायणमहाभारतयोः कथा महता चातुर्येण निबद्धा।

एतादृशानि अन्यकाव्यानि-

ग्रन्थाः	कर्त्तारः	समयः
राघवपाण्डवीयम्	कविराजमाधवभट्टः	द्वादशशतकान्तभागः
राघवनैषधीयम्	हरदत्तसुरिः	अष्टादशशतकम्
पार्वतीरुक्मिणीयम्	विद्यामाधवः	द्वादशशतकमध्यमम्
यादवराघवीयम्	वेङ्कटाध्वरी	सप्तदशशतकम्
राघवपाण्डवयादवीयम्	चिदम्बरकविः	१५८६-१७१४ ई०
रामकृष्णविलोमकाव्यम्	दैवज्ञसूर्यः	षोडशर्शतकपूर्वार्द्धम्

पाठगतप्रश्नाः-१

१. ऐतिहासिककाव्यस्य किमुदाहरणम्?

२. पाणिनेः जाम्बवतीविजयः कीदृशं काव्यम्?

३. महाकाव्ये कति सर्गाः अवश्यमेव स्युः?

४. भट्टिकाव्यं कीदृशं काव्यम्?

५. रावणार्जुनीयं केन विरचितम्?

६. यमककाव्यस्य एकम् उदाहरणं दीयताम्।

७. सन्ध्याकरनन्दिनः रामचरितं कीदृशं काव्यम्?

८. यादवराघवीयकाव्यस्य रचनाकालः कः?

११.४) दृश्यकाव्यम्

यस्य काव्यस्य रसास्वादनं काव्यस्य अभिनयदर्शनेन किञ्च अभिनेतॄणां वार्तालापस्य श्रवणेन भवति तत् काव्यं दृश्यकाव्यम् उच्यते। यथा अभिज्ञानशाकुन्तलम्। दृश्यकाव्यस्य भेदद्वयं वर्तते। रूपकम् उपरूपकं च।

११.४.१) रूपकम्

रूप्यते कल्प्यते चतुर्विध-अभिनयेन प्रत्यक्षीगोचरीक्रियते येन तद्रूपकम्। अतः कविना स्वप्रतिभया काव्यस्य अभिनयार्थं यदा कल्पना क्रियते तदा तत् काव्यं रूपकम् इत्युच्यते। रुपकस्य दश प्रकाराः सन्ति। ते क्रमशः अधः आलोचयिष्यन्ते। संस्कृतसाहित्यजगति साहित्यान्तरमिव रूपकसाहित्यमपि सुसमृद्धं विद्यते। तत्र तस्य हि स्वकीया एव विशिष्टपरम्परा। लोकप्रियतादृष्ट्या काव्येषु रूपकसाहित्यस्य प्रथमं स्थानम्। तस्य हि त्रयाणाम् एव अङ्गानां नाट्यनृत्यनृत्तानां वैदिकयुगात्प्राग् अपि अस्तित्वम् आसीत् इति वेदसाहित्यत एव सिध्यति। ऋग्वेदे हि उषा नर्तकीरूपेण चित्रिताऽस्ति। तथाहि-

"अधि पेशांसि वपते नृतूरिवापोर्णते वक्ष उस्रेव वर्जहम्।

ज्योतिर्विश्वस्मै भुवनाय कृण्वती गावो न व्रजं व्युषा आवर्तमः"॥ इति। (ऋ.१।९२।४)

एवमेव तत्र नाट्यतत्त्वेषु मुख्यतमं कथोपकथनम् अपि दृश्यते यथा पुरुरवोर्वशीसूक्ते, यमयमीसूक्ते, इन्द्रेन्द्राणीदृषाकपिसंवादे च। कात्यायनश्रौतसूत्रे सोमपानावसरे अभिनयस्य प्रसङ्गः अपि आयाति। यथा- 'अपोर्णुते दीक्षितः शिरः' (ऋ. ७।८।२५) इति। यजुर्वेदे हि नृत्तगीतयोः कृते जातेः एव उल्लेखो दृश्यते सूतशैलूषादीनाम्। यथा-

'नृत्ताय सूतं गीताय शैलूषं (३०।६)।

शब्दायाडम्बराघातं महसे वीणावादं (३०।१९)।

नमयि पुंश्वलूं हसाय कारिं' (३०।२०)।

इत्थं हि वैदिककाले समुप्तं नाट्यबीजं रामायणकाले समुद्गतं दृश्यते। तदा नाट्यं नृत्तं गानञ्च जीवनस्य अनिवार्य-अङ्गत्वेन गृहीतानि दृश्यन्ते तथैव अभिनयः अपि। तत्र नटनर्तकादीनां सङ्घस्य अपि उल्लेखो दृश्यते। यथा-

"नटनर्तकसङ्घानां गायकानां च गायताम्।

यतः कर्णसुखा वाचः शुश्राव जनता ततः॥" इति।

महाभारते रामायणे च कौबेरः रंभाभिसारश्चेति नाटकद्वयस्य नाम्नैवोल्लेखो दृश्यते। हरिवंशे वसुदेवयज्ञप्रसङ्गे भद्राख्यस्य नटस्य नाट्यप्रदर्शनं स्मृतम् अस्ति।

विनयपिटके रङ्गशालाया उल्लेखो दृश्यते चुल्लवग्गकथाप्रसङ्गे। पातञ्जले महाभाष्ये अपि कंसवध-वालिवधाख्यनाटकद्वयं स्मृतम् अस्ति। शुङ्गकालात्तु नाट्ययुग एव प्रवर्तितो दृश्यते। संस्कृतनाटकसाहित्यस्य उत्पत्तिम् अधिकृत्य पण्डितेषु विविधानि मतानि सन्ति। तदनुसारेण अनुकरणप्रवृत्तिः एव नाटकस्य मूलाधारः। अनुकरणप्रवृत्तिस्तु मनुष्यस्य सर्वासु प्रवृत्तिषु मूर्धन्या। विशेषतो बालकेषु प्रवृत्तिरेषा प्रौढापेक्षया विशिष्टतमा। इयमेव प्रवृत्तिः क्रमशः अभिनयस्य पश्चात् च नाट्यस्य योनिः समुपद्यते। प्रथमतस्तु प्रवृत्तिरेषा वीरपूजायाम् मूर्तरूपेण दृश्यते। स्वर्गतवीरपुरुषाणां स्मृतौ तान् प्रति सम्मानप्रदर्शनाय समये समये सामूहिकोत्सवाः आयुज्यन्ते स्म। ते हि समाजशब्देन व्यपदिश्यन्ते स्म। तादृशे हि समाजे श्रद्धेयवीरचरितम् अनुक्रियते स्म अभिनयकुशलैः। रामलीला कृष्णलीला च अस्य एव उदाहरणेषु अन्यतमे। तत्र हि प्राकृतिकपरिवर्तनानां मूर्तरूपेण उपस्थापनप्रवृत्तिः अपि नाट्योत्पत्तौ सहायिका आसीत्। पुत्तलिकानृत्यस्य अपि अत्र योगदानं महार्घ्यम् एव आसीत् इति सम्भवति। इन्द्रध्वजोत्थानप्रभृतयः महोत्सवा अपि नाट्योत्पत्तौ सहकारिकारणानि सम्भवन्ति। वस्तुतः तु नाट्योत्पत्तेः मनुष्यस्य स्वाभाविकी अनुकरणप्रवृत्तिः एव योनिः। भरताचार्यः तु नाट्योत्पत्तेः अन्यद् एव कारणं निर्दिशति। तदनुसारेण हि वैवस्वतमन्वन्तरे त्रेतायुगे प्रथमे लोके सुखदुःखाभिभूतत्वेन ग्राम्यधर्मे प्रवृत्ते तस्य शिक्षणाय सार्ववर्णिकवेदरचनार्थम् इन्द्रादिभिः प्रार्थितः पितामह ऋग्वेदात्पाठ्यं सामभ्यो गीतं यजुर्वेदात् अभिनयं रसानाथर्वणादादाय वेदोपवेदसम्बद्धं नाट्यवेदं प्रणिनाय। ततश्च भरतमुनिः तस्य प्रयोगाय ब्रह्मणा आदिष्टः। इन्द्रध्वजमहे नान्दीपुरःसरं वेदस्य अस्य प्रथमः प्रयोगः कृतः। (नाट्यशास्त्रम् १।५६) परमेष्ठिप्रणीतः अमृतमन्थनो नाम समवकारः नाट्यत्वेन प्रथमतः अभिनीतः, ततश्च द्वितीयतस्त्रिपुरदाहाख्यो डिमो ब्रह्मप्रणीतः (४।२।२।१०) इति। यद्यपि भरतमते वास्तविकतापेक्षया पौराणिकत्वम् एव अधिकं विलसति तथापि एतस्माद् एतत् तु सिध्यति यदिन्द्रध्वजोत्सवायोजना हि नाट्यस्य प्रथमतः प्रेरिकेति। नाट्योत्पत्तिविषये रिजवेमहोदयस्य वीरपूजामतं कीथस्य प्राकृतिकपरिवर्तनमतापेक्षया पिशेलस्य पुत्तलिकानृत्यमतापेक्षया कोनोमहोदयस्य च्छायानाटकापेक्षया अपि प्रशस्यतरं प्रतिभाति यतो हि तदेव मतं वस्तुतो नाट्याचार्यभरतमतेन सह संवदते अपि। अमृतमन्थनं त्रिपुरदाहश्च वीरपूजापरम्पराया एव ग्रन्थविशेषौ।

नाट्यस्य प्रयोजनं हि लोकरञ्जनपूर्वकं धर्मार्थकामशिक्षणम्। उक्तमेव-

'त्रिवर्गसाधनं नाट्यम्'। तत्रापि लोकरञ्जनम् एव नाट्यस्य मूलभूतम् उद्देश्यम्। यथा आह धनञ्जयः-'आनन्दनिःस्यन्दिषु रूपकेषु व्युत्पत्तिमात्रं फलमल्पबुद्धिः' इति। एतद्धि दुःखार्तानां श्रमार्तातां शोकार्तानाञ्च विश्रामजननम्। इदं हि त्रैलोक्यस्यास्य भावानुकीर्तनं सर्वेषाम् एव विनोदजननञ्च। यथा आह कालिदासो मालविकाग्निमित्रे-

"देवानामिदमामनन्ति मुनयः शान्तं क्रतुं चाक्षुषं
रुद्रेणेदमुमाकरव्यतिकरे स्वाङ्गे विभक्तं द्विधा।
त्रैगुण्योद्भवमत्र लोकचरितं नानारसं दृश्यते
नाट्यं भिन्नरुचेर्जनस्य बहुधाऽप्येकं समाराधनम्॥" इति। (१।४)

अवस्थानुकृतिः नाट्यं तच्च रसाश्रयम्। अन्यद्भावाश्रयं नृत्यं ताललयाश्रितं नृत्तम्। वस्तु-नेतृ-रसभेदान्नाट्यं दशविधं नाटक-प्रकरण-भाण-व्यायोग-समवकार-डिम-ईहामृग-अङ्ग-वीथी-प्रहसन-भेदात्। वस्तु द्विविधमाधिकारिकं प्रासङ्गिकञ्च। तच्च पुनः प्रसिद्धकल्पितभेदात् द्विविधम्। नेता चतुर्विधो धीरोदात्त-धीरोद्धत-धीरललित-धीरप्रशान्त-भेदात्। रसा अष्टौ शृङ्गार-वीर-करुणाद्भुत-हास्य-भयानक-बीभत्स-रौद्र-भेदात्। व्यापाराभावेन अभिनयासम्भवात् नैव शान्तस्य नाट्ये पुष्टिः इति केचित्। रामचन्द्रमते तु तस्यापि पुष्टिः अभिनयसम्भवात्। दृश्यतया हि नाट्यं रूपमित्यप्युच्यते समारोपाद्रूपकमपि। अभिनय एव नाट्यस्य जीवनम्। तच्चतुर्विधं वाचिक-आङ्गिक-आहार्य-सात्त्विक-भेदात्। नटादौ पात्राणां तादात्म्यायत्या नाट्ये सामाजिकानां रसास्वादनसम्भवः।

रूपकस्य प्रकाराः

रूपकस्य दश प्रकाराः सन्ति।

"नाटकमथ प्रकरणं भाणव्यायोगसमवकारडिमाः।
ईहामृगाङ्कवीथ्यः प्रहसनमिति रूपकाणि दश॥" इति।

१) नाटकम्

भारतीयनाटकानामुद्भवः कथम् अभूत् इति विषये विचार्यमाणे प्रथमं पाश्चात्त्यपण्डितानां मतानि द्रष्टव्यानि। तत्र रिजवे-महोदयः वीरपूजामूलकं भारतीयनाटकानामुद्भवं प्राह। तन्मतेन मृतानां वीरपुरुषाणां सत्काराय समवेतालोका यत्तदीयचरितमनुचक्रुः तन्मूलिकैव भारते नाटकप्रवृत्तिः। रामलीला कृष्णलीला चात्र निदर्शनभावं भजतः।

डा. कीथमहोदयस्तु-'प्राकृतिकपरिवर्तनानां मूर्तं रूपं साधारणजनसमक्षम् अवतारयितुमेव नाटकानामुदयो जातः। कंसवधनामके महाभाष्यनिर्दिष्टे नाटके कृष्णपक्षीया रक्तमुखाः कंसपक्षीयाश्च श्याममुखाः भवन्ति। तत्र वसन्तस्य हेमन्तोपरि विजय एव दर्शयितुम् अभिलषितः। कृष्णविजयेन प्रकृतिप्रकोपं प्रति प्रकाश आधीयत' इत्याह।

डाक्टर-पिशेलमहोदयस्तु- पुत्तलिकानृत्यमूलं नाटकानाम् उदयमाह। नाटकेषु प्रचलिताः सूत्रधारव्यवस्थापकादिशब्दा एतन्मतम् उपोद्बलयन्ति, समर्थयन्ति। सूत्रधारः सूत्रमादाय पुत्तलिकां नर्त्तयति, व्यवस्थापकश्च तामादाय यथास्थानं रक्षति। इमौ शब्दौ पुत्तलिकानृत्ये व्यवह्रियते स्म, सम्प्रति नाटकेषु व्यवह्रियेते इति पुत्तलिकानृत्यमूला नाटकप्रवृत्तिः सम्भाव्यते।

कतिपये पाश्चात्त्यविद्वांसो भारतीयनाटकानामुदयं पोलनृत्याधारमाहुः।शीतप्रधाने पाश्चात्त्यदेशे मईमासोऽतिहृद्यो भवति। तस्मिन् मासे ध्वजाकारं वंशमेकमारोप्य तदधः स्त्रीपुंससमाजो नृत्यति स्म।

एतदाधारैव नाटकानामुत्पत्तिः। अमुम् आधारम् अगणयन्तो विद्वांसः विचारम् इमम् अक्षोदक्षमं (युक्तिहीनम्) मन्यन्ते।

अपरे भारतीया विद्वांसो नाटकानामुदयं वेदस्थितसूक्तमूलकमाहुः। ऋग्वेदे अनेकानि कथनोपकथनप्रधानानि यमयमीसूक्त-सरमापणिसंवादसूक्त-ऊर्वशीपुरूरवःसंवादसूक्त-प्रभृतीनि सूक्तानि सन्ति, यानि आधारीकृत्य नाटकानि जातानि दृष्टान्तरूपेण ऊर्वशीपुरूरवःसंवादमूलं कालिदासीयं विक्रमोर्वशीयं नाम त्रोटकम् उपस्थापयितुं शक्यते।

जर्मनविद्वान् डाक्टरश्रोदरमहोदयोऽपि विचारम् इमम् अनुमोदयति। स हि संवादसूक्तेषु एषु गानमामनति। तदिदं गायनं नृत्येन अभिनीयते स्म, तदिष्यतेऽस्य संवासूक्तनिवहस्य धार्मिकनाटकरूपता। एतन्मूलैव च भारतीयनाटकप्रवृत्तिः इत्याह।

डाक्टर-हर्टलमहोदयोऽपि श्रोदरमहोदयस्य विचारमनुमोदयति। अपरे पुनर्विद्वांसो विण्डिश-ओल्डेनवर्ग-पिशेल-मुख्या अभिप्रयन्ति यत् संवादसूक्तानि पुरा गद्यपद्यात्मकानि आसन्। पद्यभागोऽतिरोचकतया सम्प्रति अवशिष्यते। गद्यभागस्तु केवलवर्णनपरतया लुप्तप्रायतां गतः। नाटके यदधुना गद्यपद्ययोः मिश्रणं दृश्यते तदपि एतादृशसंवादसूक्तमूलकमेव। एते विद्वांसः ऐतरेयब्राह्मणगतं शुनःशेपोपाख्यानं शतपथब्राह्मणगतमुर्वशीपुरूरव-उपाख्यानं चात्र साक्षिभावेन उपस्थापयन्ति।

नाटकानामुत्पत्तेर्विषये भारतीयं भरतानुसारिमतमधो निर्दिश्यते-

'महेन्द्रप्रमुखैर्देवैरुक्तः किल पितामहः।

क्रीडनीयकमिच्छामो दृश्यं श्रव्यं च यद्भवेत्॥' इति।

अस्मात् श्लोकात् ज्ञायते यत् चतुर्मुखब्रह्मा देवतानां विनोदनाय नाटकं सृष्टवान्। 'नाटकं ख्यातवृत्तं स्यात्' इति प्राचीनः सम्प्रदायः। आधुनिकास्तु कल्पितवृत्तमपि नाटकं मन्यन्ते।

रूपकनाटकयोर्मध्ये प्राचीना इदमेव भेदकं निर्णयन्ति यत् नाटके ख्यातं वृत्तं, रूपके कविकल्पितं तत्। प्राचीनसंस्कृतसाहित्ये रूपकाणां निर्माणमपि महता प्रयासेन विधीयते स्म। विशालमिदम् अङ्गम्, तत्र प्रसिद्धानि कतिचन रूपकाणि प्रदर्श्यन्ते-

क्रमः	रूपकाणि	कर्तारः
१.	मालतीमाधवम्	भवभूतिः
२.	मृच्छकटिकम्	शूद्रकः
३.	मल्लिकामारुतम्	उद्दण्डः
४.	कौमुदीमित्रानन्दम्	जैनाचार्यहेमचन्द्रस्य शिष्यः रामचन्द्रः
५.	प्रबुद्धरौहिणेयम्	विरामभद्रः
६.	मुद्रितकुमुदचन्द्रम्	यशश्चन्द्रनामकः जैनकविः

प्रबोधचन्द्रोदय-चैतन्यचन्द्रोदय-जीवानन्द-विद्यापरिणयादीनि तु कविकल्पितकथाघटितानि अपि नाटकानि एव। तेषां पात्राणि कविभिः कल्पितानि सन्त्यपि प्रसिद्धमनोभावरूपाण्येवेति सर्वथा काल्पनिकपात्रघटितत्वाभावात्। अत एव इमानि नाटकतया एव प्रथन्ते।

२) प्रकरणम्

प्रकरणे धीरप्रशान्तः नायकः भवति। नायिका कुलस्त्री गणिका भवति। शृङ्गारः अङ्गी रसः भवति। प्रकरणं पञ्चात्मकं भवति। प्रकरणस्य एकम् उदाहरणं मृच्छकटिकम्।

३) भाणः

संस्कृतसाहित्ये प्राचीनतादृष्ट्या भाणस्यापि स्थानं नाटकवत् प्रतिष्ठितम्। धूर्तस्य नायकस्य चरितम्, एक एवाङ्कः, हास्यरसस्य प्राधान्ये सत्यपि सौभाग्यशौर्यादिवर्णनया शृङ्गारवीररससूचना, भारतीवृत्तिश्च भवति। भाणरचनायां यशोलाभः प्रयाससाध्यो भवति, यथोक्तम्-

'वररुचिरीश्वरदत्तः श्यामिलकः शुद्रकश्च चत्वारः।
एते भाणान् बभणुः का शक्तिः कालिदासस्य ॥'

भाणग्रन्थेषु वररुचेः उभयाभिसारिका, शूद्रकस्य पद्माप्राभृतकम्, ईश्वरदत्तस्य धूर्तविटसंवादः, श्यामिलकस्य पादताडितकम्, वामनभट्टबाणस्य शृङ्गारभूषणम्, रामभद्रदीक्षितस्य शृङ्गारतिलकम्, वरदाचार्यस्य वसन्ततिलकम्, शङ्करकवेः शारदातिलकम्, नल्लाकवेः शृङ्गारसर्वस्वम्, युवराजस्य रससदनभाणः, साहित्यदर्पणोक्तः लीलामधुकरश्चेत्यादयो ग्रन्थाः स्मर्यन्ते।

४) व्यायोगः

व्यायोगनामकरूपकप्रभेदसाहित्यमपि संस्कृते न दुर्लभम्। व्यायोगे प्रसिद्धमितिवृत्तम्, स्त्रीपात्रविरहः, बहुपुरुषपात्रता, गर्भविमर्शसन्ध्यभावः, कैशिकीवृत्तिः प्रख्यातश्च नायको भवति। हास्यशृङ्गारशान्तभिन्नाः रसाः।

व्यायोगग्रन्थेषु द्वादशशतकोत्तरार्धभववत्सराजकविकृतः किरातार्जुनीयव्यायोगः, भासस्य मध्यमव्यायोगः, प्रह्लादनदेवविरचितः पार्थपराक्रमः, काञ्चनार्यस्य धनञ्जयविजयः, रामचन्द्रस्य निर्भयभीमव्यायोगः, विश्वनाथस्य सौगन्धिकाहरणम् इत्यादयो ग्रन्थाः प्रख्याताः।

५) समवकारः

समवकारे देवासुराश्रयं ख्यातं वृत्तम्, द्वादश नायकाः, वैदिकानि गायत्र्यादीनिच्छन्दांसि, वीरः प्रधानो रसः। समवकीर्यन्ते बहवो रसा यत्रेति व्युत्पत्या सर्वरसावस्थानं सूच्यते। एतत्प्रभेदसाहित्यमल्पम्, यथा वत्सराज्यस्य समुद्रमथनम्।

६) डिमः

रौद्ररसप्रधानः, ख्यातेतिवृत्तः, चतुरङ्कः, षोडशभिः उद्धतनायकैः उपेतः, शान्तहास्यशृङ्गारभिन्नैः रसैः उपस्कृतः, कैशिक्यतिरिक्तवृत्तिशाली च भवति डिमः। अस्योदाहरणं च 'त्रिपुरदाहः' इति महर्षिः। तदुक्तम्-

'इदं त्रिपुरदाहे तु लक्षणं ब्रह्मणोदितम्।

ततस्त्रिपुरदाहश्च डिमसंज्ञः प्रयोजितः॥'

'डिम-सङ्घाते'इति नायकसंघातव्यापारात्मकत्वाड्डिम इति संज्ञेति धनिकः। वेङ्कटवर्यस्य 'कृष्णविजयः' रामकवेः 'मन्मथोन्मथनम्' इति च अपरे उदाहरणे।

७) ईहामृगः

ईहामृगे ख्यातं कल्पितं किञ्चिद् अंशं च वृत्तम्, चत्वारोऽङ्काः, त्रयः सन्धयः, सङ्घर्षसङ्कुलं कथानकं भवन्ति। मृगवदलभ्यायां नायिकायाम् अभिलाषस्य वर्णनीयतया ईहामृग इति नामकरणम्। प्राचीनयोः 'वीरविजय''रुक्मिणीहरण' नामकयोरीहामृगग्रन्थयोः यद्यपि उपलब्धिर्न भवति, तथापि वत्सराजकृतं रुक्मिणीपरिणयपुस्तक प्राप्यत इति तदेवैकमस्योदाहरणमं लभ्यम्। साहित्यदर्पणोक्तः 'कुसुमशेखरविजय' नामकोऽपीहामृगग्रन्थोऽप्राप्य एव।

८) वीथी

वीथीनामनि रूपकप्रभेदे भाणसमानैव कथा, एकोऽङ्कः शृङ्गारोऽनुद्भिन्नरूपो रसः,कैशिकी वृत्तिश्च। 'माधवीवीथी' इति नाममात्रशेषोऽस्य निदर्शनग्रन्थः।

९) अङ्कः

पुराणेतिहासप्रसिद्धं कथानकम्, करुणः प्रधानो रसः, वास्तवयुद्धाभावेऽपि वाग्युद्धम्, इत्यादिसामग्री अङ्केऽपेक्ष्यते। एतदुदाहरणं 'शर्मिष्ठाययाति' नामकमप्राप्यम्। भास्करकवेः उन्मत्तराघवं नाम अङ्कस्य उदाहरणपुस्तकं लभ्यते, परन्तु तद्रचनाकालो नावधार्यते।

१०) प्रहसनम्

हास्यरसस्य समाजे महानुपयोगे शिष्टहासस्य बहुल आदरः, समाजविरोधितत्त्वस्य मार्गस्थाने हास्यरसप्रधानकाव्यस्य उपयुक्तभावश्च प्रहसनकाव्यस्य सृष्टौ कारणतां गतः। यथाऽधुना हास्यरसप्रधानं व्यङ्गमयं च काव्यं कामपि विशिष्टां मर्यादां रक्षति, नानायासं लिख्यते, तथैव प्रागपि प्रहसनं बहुलतया नालिख्यत, तथाऽपि संस्कृतसाहित्ये प्रहसनग्रन्थस्य एकान्ततोऽभावो नास्ति।

प्रहसने भाणवत् सन्ध्यादयः, निन्दनीयत्वेन वर्ण्यमानानां कल्पितं वृत्तम्, विष्कम्भकप्रवेशकराहित्यम्, हास्यरसप्राधान्यश्च भवति।

सर्वप्राचीनः प्रहसनग्रन्थः 'मत्तविलासः'। तस्य रचयिता पल्लवनरेशस्य सिंहविष्णुवर्मणः पुत्रो महेन्द्रविक्रमवर्माऽऽसीत्। अयं च राजा हर्षवर्धनपुलकेशिद्वितीययोः समकालिक इत्यस्य समयः ख्रीष्टीयसप्तमशतकस्य पूर्वार्धभागो मान्यः।

११.४.२) उपरूपकम्

रूपकवत् आचरति व्यभिचरति तद् उपरूपकम्। उपरूपकस्य अष्टादश प्रकाराः सन्ति। ते प्रकाराः सोदाहरणं अधः लिख्यन्ते।

१. नाटिका- रत्नावली।

२. त्रोटकम्- विक्रमोर्वशीयम्।

३. गोष्ठी- रैवतमदनिका।

४. सट्टकम्- कर्पूरमञ्जरी।

५. नाट्यरासकम्- नर्मवती।

६. प्रस्थानकम्- शृङ्गारतिलकम्।

७. उल्लाप्यम्- देवीमहादेवम्।

८. काव्यम्- यादवोदयम्।

९. प्रेङ्खणम्- वालीबधम्।

१०. रासकम्- मेनकाहितम्।

११. संलापकम्- मायाकापालिकम्।

१२. श्रीगदितम्- क्रीडारसातलम्।

१३. शिल्पकम्- कनकावतीमाधवम्।

१४. विलासिका- (न प्राप्यते)

१५. दुर्मल्लिका- बिन्दुमती।

१६. प्रकरणिका- (न प्राप्यते)

१७. हल्लीशः- केलीरैवतकम्।

१८. भणिका- कामदत्ता।

११.५) दृश्यकाव्यस्य प्राचीनता

संस्कृतसाहित्ये दृश्यकाव्यानाम् उदयः प्राचीनकाल एव अजायत। वैदिकयुगे दृश्यकाव्यानामस्तित्वं प्रमाणितम्। ऋग्वेदीयसूक्तैः प्रतीयते यत् तदा दृश्यकाव्यम् अप्रथत। सोमविक्रयसमये क्रियमाणस्य अभिनयस्य वर्णनं तत्काले दृश्यकाव्यस्य सद्भावं गमयति। संहिताब्राह्मणग्रन्थयोः शैलूषशब्दोपलब्धिः अपि वैदिकयुगे दृश्यकाव्यस्य अस्तित्वं प्रमापयति। महाव्रते वृष्टेः पशुसमृद्धेः च उपलब्धौ सत्यां वह्नेः समन्ततः कुमारिकाणां नृत्यस्य वर्णनं दृश्यते, तदपि अत्र अर्थे प्रमाणभावं भजते। ऋग्वेदगताः यमयमीसंवादाः सरमापणिसंवादाश्च तदानीं नाटकस्य अस्तित्वं गमयितुं क्षमाः। सामवेदे गानप्रधाने ऋक्षु संवादात्मिकासु च सतीषु नाटकानाम् अस्तित्वं तदातनम् अपलपितुम् अशक्यमेव।

रामायणकाले दृश्यकाव्यानाम् अस्तित्वस्य स्फुटप्रमाणमिह उपलभ्यते। रामायणे 'शैलूष'-'नट'-'नर्तक'प्र-भृतीनां दृश्यकाव्याङ्गानामुल्लेखो विद्यते। 'साँची' स्थाने प्राप्तासु मूर्तिषु कथकानां समूहस्य मूर्त्तयोऽप्यलभ्यन्त यासु तच्चेष्टाभिरभिनयः प्रकाश्यते। महाभारताङ्गभूते हरिवंशे रामचरिताभिनयस्य उल्लेखो लभ्यते। एभिः प्रमाणैस्तदात्वे दृश्यकाव्यसद्भावः प्रमापितो भवति।

पाणिनिप्रणीतायाम् अष्टाध्याय्याम् 'पाराशर्यशिलालिभ्यां भिक्षुनटसूत्रयोः' (४/३/११०) 'कर्मन्दकृशाश्वादिनिः' (४/३/१११ इति सूत्रद्वयं) दृश्यते। अतः सिद्धमिदं यत्तत्र समये नटानां शिक्षार्थं सूत्राणि विरच्यन्ते स्म। नटानां शिक्षा चाभिनयस्य प्ररूढप्रचारतां गमयति।

भगवतः पतञ्जलेः महाभाष्यमपि तदीये समयेऽभिनयस्य सद्भावं प्रकटयति। तत्र हि-'ये तावदेते शोभनिका नामैते प्रत्यक्षं कंसं घातयन्ति, प्रत्यक्षं च बलिं बन्धयन्ति' इत्युक्तम्। प्रत्यक्षकंसवधबलिबन्धौ सम्भवतोऽभिनय एवेति सिद्ध्यति तदाभिनयप्रचारः।

द्वितीयशतकनिर्मिते वात्स्यायनीये कामसूत्रे लिखितम्-'पक्षस्य मासस्य वा प्रज्ञातेऽहनि सरस्वत्या भवने नियुक्तानां नित्यं समाजः। कुशीलवाश्चागन्तवः प्रेक्षकमेषां दद्युः'। नागरिकाणां मनोरञ्जनस्य साधनतयाऽभिनयः प्रमीयतेऽनया वात्स्यायनोक्त्या।

तदेवमुपरितनैरुल्लेखैः प्रमाणितं तद्वैदिककालाद् आरभ्य विक्रमसमयं यावत् अभिनयस्य अत्र देशे प्रचुरः प्रचारः आसीत्। विक्रमसमयात्परतस्तु जाते कालिदासादीनामुदये नाटकप्रचारः अत्र अविच्छिन्नप्रवाह एवाभूत्।

पाठगतप्रश्नाः-२

९. किं नाम रूपकम्?

१०. उषा देवी कुत्र नर्तकीरूपेण चित्रिता?

११. मालतीमाधवं केन कृतम्?

१२. शूद्रकेण विरचितस्य नाटकस्य नाम किम्?

१३. भाणग्रन्थस्य उदाहरणमेकं दीयताम्?

१४. त्रोटकस्य एकम् उदाहरणं लिख्यताम्?

१५. कामदत्ता इति ग्रन्थम् उपरूपकेषु कुत्र अन्तर्भवति?

१६. रूपकस्य कति भेदाः?

१७. उपरूपकस्य कति भेदाः?

१८. सट्टकम् इति कस्य भेदः। (रूपकस्य/उपरूपकस्य)

११.६) शैल्यनुसारं काव्यस्य भेदाः

उपर्युक्तं काव्यभेदाः काव्यस्य स्वरूपदृष्ट्या विहिताः। शैल्यनुसारं पुनः काव्यं त्रिधा विभक्तम्। गद्यकाव्यं, पद्यकाव्यं, चम्पूकाव्यं च। गद्यात्मकं काव्यं गद्यकाव्यं, पद्यात्मकं काव्यं पद्यकाव्यं, गद्यपद्योभयात्मकं काव्यं चम्पूकाव्यम् इत्युच्यते।

११.७) गद्यकाव्यम्

संस्कृते पद्यसाहित्यमिव गद्यसाहित्यं परप्रकर्षम्। वेदकालेऽपि गद्यस्य प्रयोगः प्रचुरप्रचार आसीत्। संहिताग्रन्थेषु गद्यस्य भूयसी मात्राऽवाप्यते। अथर्ववेदस्य गद्यबहुलता सुप्रतीता।

पद्यं प्रति लेखकानामादरातिशयेन आयुर्वेदज्यौतिषादि-वैज्ञानिकग्रन्थेषु यद्यपि पद्यापेक्षया गद्यस्य मात्रा स्वल्पतमा तथापि चरकादिषु गद्यभागः अपि उपलभ्यत एव।

पद्यमयं हि ग्रन्थं पाठकाः सुखमभ्यस्यन्ति, कण्ठे स्थापयन्ति चेति पद्यमयो ग्रन्थस्तालयाश्रिततया रोचकः प्रचारोपयुक्तश्च भवतीति धिया च पद्यं भूयसा प्रायुज्यत प्राचीनशास्त्रीयग्रन्थेष्वथापि गद्यस्य तत्रापि समावेशो दुरपह्नव एव।

संस्कृतगद्यस्य विकासक्रमेण उदहरणानि यथा – 'ऋतं च सत्यञ्चाभीद्धात्तपसोऽध्यजायत, ततो रात्र्यजायत, ततः समुद्रोऽर्णवः समुद्रादर्णवादधि, संवत्सरोऽजायत, अहोरात्राणि विदधद्विश्वस्य मिषतो वशी, सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथा पूर्वमकल्पयत्, दिवं च पृथिवीञ्चान्तरिक्षमथो स्वः।' (ऋग्वेदस्य दशमण्डले कृष्णयजुर्वेदे च)

गद्यस्यास्य शैली भाषणप्रयोज्यशैलीसमाना। कठिनाः शब्दा भूयसाऽप्रयुक्ताश्च। तदनन्तरं ब्राह्मणग्रन्थेषु बाहुल्येन गद्यं प्रायुज्यत, यत्र संहिताग्रन्थापेक्षया सरलता समाविश्यत।

'यदेतन्मण्डलं नयति तन्महदुक्थं ता ऋचः स ऋचां लोकोऽथ यदेतदर्चिर्दीप्यते तन्महाव्रतं तानि सामानि स साम्नां लोकोऽथ य एष एतस्मिन्मण्डले पुरुषः सोऽग्निस्तानि यजूंषि संयजुषां लोकः' - (मण्डलब्राह्मणे)

अथानन्तरमुपनिषदि गद्यस्य कथोपकथनरूपेण प्रयोगेषु क्रियमाणेषु स्फुटार्थता स्वीयभावप्रकाशनप्रवणता चाधिकभावेन समागता, यथा –

'श्वेतकेतुर्ह्यारुणेय आस तं ह पितोवाच श्वेतकेतो वस ब्रह्मचर्यम्, न वै सोम्यास्मत्कुलीनोऽननूच्य ब्रह्मबन्धुरिव भवति स ह द्वादशवर्षम् उपेत्य चतुर्विंशतिवर्षः सर्वान् वेदानधीत्य महामना अनूचानमानी स्वब्ध एयाय। तं ह पितोवाच श्वेतकेतो यन्नु सोम्येदं महामना अनूचानमानी स्तब्धोऽस्युत तमदेशमप्राक्ष्यः।'इति। (छान्दोग्योपनिषदि ६।१-२)

एषां वैदिकगद्योद्धरणानां पर्यालोचनेन सुखमवगन्तुं शक्यते यद् गद्यस्य स्वरूपं क्रमशः स्पष्टम् अजायत। संहिताया भाषांऽशतो व्याकरणलक्षणच्युता, तदपेक्षया ब्राह्मणानां भाषा लक्षणशालिनी स्पष्टा च, उपनिषदां भाषा तु व्याकरणसम्मता स्फुटतमा चेति क्रमिकविकासे पर्याप्तं निदर्शनम्। एवं वैदिकगद्यैः प्रशस्तीकृते वर्त्मनि लौकिकगद्यस्याविर्भावो जातः। लौकिकगद्यस्य प्रथमः प्रयोगः निरुक्ते कृतः यथा –

"सर्वरसाः अनुप्राप्ताः पानीयमिति यथो एतदविस्पष्टार्था भवन्तीति नैष स्थाणोरपराधो यदेनमन्धो न पश्यति, पुरुषापराधः स भवति, यथा जानपदीषु विद्यातः पुरुषविशेषो भवति, पारोवर्यवित्सु तु खलु वेदितृषु भूयोविद्यः प्रशस्यो भवति।' इति। - (नैघण्टुककाण्डे)

एतत्कालपर्यन्तं गद्यं काव्यभाषारूपेण प्रयुक्तं नासीत्, केवलं व्यवहारभाषारूपेण प्रयुज्यते स्म। अत एव तत्र चमत्कारातिशयमाधातुं कोऽपि प्रयासः क्रियमाणो नोपलक्ष्यते। अयमेव क्रमः शास्त्रीयगद्ये अपि उपलभ्यते। शास्त्रीयगद्येषु साहित्यिकचमत्कारान् आधातुं न कोऽपि प्रयासः कृतः। एतादृशगद्यस्य निदर्शनानि कतिचित् कालक्रमेण प्रस्तूयन्ते।

'ये पुनः कार्याभावानिर्वृत्तौ तावत्तेषां यत्नः क्रियते। तद्यथा घटेन कार्यं करिष्यन् कुम्भकारकुलं मत्वाऽऽह---कुरु शब्दान् प्रयोक्ष्ये।' इति। (महाभाष्यस्य पश्पशाह्निके)

अनेन गद्येन पठ्यमानेन तात्कालिकी गद्यस्य विकसितपूर्णरूपता प्रतीयते। इतः परं गद्यस्य प्रौढिस्तार्किकैरुपपादिता। यथा शबरस्वामिनो भाष्ये –

'इच्छयाऽऽत्मानमुपलभामहे, कथमिति? उपलब्धपूर्वे ह्यभिप्रेते भवतीच्छा। यथामेरुमुत्तरेण यान्यस्मज्जातीयैः अनुपलब्धपूर्वाणि स्वादूनि वृक्षफलानि, न तानि प्रत्यस्माकमिच्छा भवति।'

एतावत्पर्यन्तं गद्यस्य यो विकासक्रमः प्रदर्शितः स शास्त्रीयगद्यविषयो लौकिकगद्यविषयो वा मन्तुं शक्यते। साहित्यिकगद्यं तु सर्वप्रथमं शिलालेखेषु प्राप्यते। रुद्रदाम्नः शिलालेखे या गद्यस्य शैली दृश्यते सा नितान्तप्रौढा ओजोगुणगुम्फिता च।

गद्यं साहित्ये प्रयुज्यमानं सदेव गद्यकाव्यनामकं काव्यस्य भेदमकल्पयत्। साहित्यप्रयोगश्च गद्यस्य शिलालेखेष्वेवेदं प्रथमतया कृतः प्रतीयते। सुबन्धोर्भट्टबाणस्य च गद्यमपेक्ष्य बहुकालात् पूर्वमेव रुद्रदाम्नः शिलालेखोऽखिन्नगद्यशैलीनिदर्शनीभूतोऽलिख्यत्।

हरिषेणस्य प्रयाणप्रशस्तौ विजयस्तम्भवर्णने –

'सर्वपृथिवीजयजनितोदयव्याप्तनिखिलावनितलां कीर्त्तिमितस्त्रिदशपतिभवनगमनावाप्तललितसुखविचरणामाचक्षाण इव भुवोर्बाहुरयमुच्छ्रितः स्तम्भः।' इति।

इत्थं वैदिकसाहित्यत आरभ्य प्रयागप्रशस्तिलेखकालपर्यन्तं गद्यसाहित्यं विकसद्रूपतया वर्त्तमानं प्रतीयते।

संस्कृतगद्यस्य वैशिष्ट्यम्

यत्र भाषान्तरगद्यानि सरलभावेनार्थप्रत्ययसमर्थानि विस्तृतरूपाणि च भवन्ति तत्र संस्कृतगद्यं चमत्कारकारिवस्तुव्यञ्जनविधया लघुकायानि भवन्ति संस्कृतगद्यस्य लघुत्वोपबृंहितं समासकृतार्थाधिक्यपूर्णत्वं च भाषान्तरगद्यैर्दुर्लभम्। 'ओजः समासभूयस्त्वमेतद् गद्यस्य जीवितम्' इति दण्डिप्रतिपादितदिशासजीवगद्यं संस्कृतभाषानिबद्धमेव सम्भवति। तच्चेदं समासभूयस्त्वं मात्रातारतम्येन संस्कृतभाषायां प्रारम्भकालत एव दृश्यत इतीदमीयं गद्यं प्रारम्भकालत एव सजीवम्।

यावत्पर्यन्तं पद्यैः चमत्कारः श्रव्यसङ्गीतध्वनिमधुरिम्णा प्रकटीक्रियते तावद् गद्यं स्वप्रौढिद्वारा प्रकटयतीति तदुभयपरिशीलनेन प्रतीयते। इदमेव च गद्यमाधुर्येण अंशिकचमत्कारसद्भावेन च चमत्कारम् उत्पाद्य कृतित्वम् आकलयन्ति, गद्यानि तु सत्येव सर्वांशचमत्कारे बन्धगाढत्वे च चमत्कारं जनयेयुः इति कवयो गद्ये साफल्यं कष्टसाध्यं सम्भाव्य भूयसा पद्यरचनायामेव प्रवृत्ताः। अत एव गद्यं कवीनां निकषं वदन्ति इति वचनं प्रमाणीभवति।

सम्प्रति कतिचन प्रमुखगद्यकाव्यानि स्वरूपतो रचयितृपरिचयप्रदानद्वारा च परिचाययितुमिष्यन्ते। तत्रेदं प्रथममवगन्तव्यं यत् साहित्यिकसंस्कृतगद्यं शिलालेखेष्वेव प्रथमप्रकाशमध्यगच्छत्। हरिषेणस्य शिलालेखे प्रयागप्रशस्तौ च गद्यस्य यद्रूपं प्राप्यते तदेवाग्रेतनैः कविभिः परिमार्जितं सत् साहित्यिकगद्यस्य गौरवं वर्धयितुं प्राक्रमत। साहित्यिकगद्यस्याद्यो ग्रन्थः सुबन्धोः वासवदत्ता एव उपलभ्यते।

११.८) पद्यकाव्यम्

यस्मिन् काव्ये केवलं पद्यानि एव विराजन्ते तत् पद्यकाव्यम् इत्युच्यते। अत्र श्लोकैः एव विषयस्य वर्णना क्रियते कविना। तद्यथा पञ्च महाकाव्यानि। तानि यथाक्रमं रघुवंशम्, कुमारसम्भवम्, किरातार्जुनीयम्, शिशुपालवधम्, नैषधीयचरितम्। इतरानि उदाहरणानि दीयन्ते अधः।

जयद्रथस्य 'हरचरितचिन्तामणिः'

काश्मीरजातेन जयद्रथेन हरचरितचिन्तामणिर्नाम महाकाव्यं कृतं यत्रानुष्टुभैव सर्वे सर्गा अरच्यन्त। अयं जयद्रथः अलङ्कारविमर्शिनः कर्त्तुः प्रसिद्धालङ्कारशास्त्रिणो जयरथस्य भ्राताऽऽसीत्। उभावपि भ्रातरौ १२०३-१२२६ ख्रीष्टाब्दभवस्य राजदेवनाम्नो भूपस्याधिने आस्तामिति प्रसिद्धम्। अत एव चास्य समयस्त्रयोदशशतकस्य आरम्भ इति दृढम्।

हरचरितचिन्तामणेः भाषा सरला, पुराणपाठ इवात्र पाठ्यमाने रसास्वादो जायते।

लोलिम्बराजस्य 'हरिविलासकाव्यम्'

अयं लोलिम्बराजः आयुर्वेदक्षेत्रे प्रसिद्धस्य वैद्यजीवनस्य कर्तृतया प्रसिद्धः। अस्य हरिविलासकाव्यं लघुकाव्यं सदपि गुणैर्महनीयम्। अस्य समयः स्त्रीष्टीयैकादशशतकं मन्यते यतीयं भोजराजसमकालिकस्य कस्यचित् हरिहरनामकस्य दक्षिणभारतसम्राजः समकालीन आसीत्। अयमतीव सरसः कविः आसीद् अतोऽस्य काव्यं कृष्णस्य बाललीलायाः सरसं शृङ्गारिकं च वर्णनम् उपस्थापयितुम् अलम्।

११.९) चम्पूकाव्यम्

यस्मिन् काव्ये गद्यानि सन्ति पद्यानि अपि सन्ति तद् गद्यपद्योभयात्मकं काव्यम्। तदेव चम्पूः इति पदेन उच्यते। गद्यकाव्यगतम् अर्थगौरवं पद्यकाव्यगतम् अर्थगौरवं पुरस्कृतं रागमयत्वं चेत्युभयं मिलितं सदधिकं चमत्कारं जनयति चम्पूकाव्यम्।

चम्पूलक्षणम्

सर्वप्रथममाचार्यो दण्डी 'गद्यपद्यमयी वाणी चम्पूरित्यभिधीयते ' इति चम्पूलक्षणमुक्तवान् । तदनन्तरभाविनः अपि आचार्याः तदेव अन्ववदन्। 'गद्यपद्यमयं काव्यं चम्पूः ' इति तल्लक्षणे वाणीस्थाने काव्यपदनिवेशेऽपि न कापि नवीनता

'क्वचिदत्र भवेदार्या क्वचिद् वक्त्रापवक्त्रके ।
आदौ पद्यैर्नमस्कारः खलादेर्वृत्तकीर्त्तनम् ॥'

इति लक्षणानुरोधेन कथाऽऽख्यायिकयोरपि गद्यपद्यमिश्रितत्वेन चम्पूलक्षणप्रसक्तिस्तु न शङ्कनीया, तयोर्गद्यस्यैव प्राधान्यात् ,लक्षणानुरोधेनैव कतिपयपद्यानां तयोः प्रवेशाच्च।

चम्पूकाव्येषु तु गद्यपद्ययोः मात्रा प्रायेण समा भवति किम्प्येकम् अङ्गम् अतिपृथुलं न जायेत इत्यस्मिन्नंशे कवयः सतर्काः तिष्ठन्ति।

चम्पूकाव्यविकासः

चम्पूकाव्यं गद्यकाव्यस्यैव परिमार्जितं रूपमिति कथनेन सत्यम् उपलभ्यते। यद्यपि यजुर्वेदे गद्यपद्ययोः मिश्रणम् उपलभ्यते। तथापि नासौ चम्पूप्रकारः। पालीगद्यपद्यनिबद्धेषु जातकग्रन्थेष्वपि न चम्पूस्वरूपं दृश्यते। अतः आर्यसूरिकृता जातकमाला एव चम्पूकाव्यस्य आदिमं स्रोत इति वक्तुं शक्यते। हरिषेणस्य प्रयागप्रशस्तौ गद्यपद्यमिश्रणमस्य प्राथमिकप्रयोगरूपं मन्तुं शक्यते। यद्यपि जातकमाला हरिषेणस्य प्रयागप्रशस्तिश्च गद्यपद्यमिश्रं प्राग्रूपभूतं शरीरं धारयतः तथापि चम्पूकाव्येन वास्तविकं रूपं दशमशताब्द्यामेव प्रकटितं यदा नलचम्पूः जनिम् अलभत।

पाठगतप्रश्नाः-३

१९. किं नाम गद्यकाव्यम्?

२०. पद्यकाव्यं नाम किम्?

२१. पद्यकाव्यस्य एकम् उदाहरणं दीयताम्।

२२. चम्पूकाव्यस्य लक्षणं किम्?

२३. लोलिम्बराजस्य हरिविलासकाव्यं गद्यकाव्यं पद्यकाव्यं वा?

पाठसारः

अस्मिन् पाठे संस्कृतसाहित्यस्य किञ्चित्स्वरूपं प्रदर्श्य काव्यस्य प्रकाराः वर्णिताः। बहुविधाः काव्यस्य प्रकाराः प्रदर्शिताः। स्वरूपानुसारं काव्यस्य भेदद्वयं प्रदर्शितम्। तद्यथा दृश्यकाव्यं श्रव्यकाव्यं च। श्रव्यकाव्यस्यापि पुनः महाकाव्यानि खण्डकाव्यानि श्लेषकाव्यानि यमककाव्यानि इत्यादिभेदाः

उदाहरणपुरःसरं प्रदर्शिताः। दृश्यकाव्यस्य रूपकम् उपरूपकम् इति भेदद्वयं विस्तरेण वर्णितम्। रूपकस्य दश भेदाः उपरूपकस्य च अष्टादश भेदाः अत्र आलोचिताः।

ततः शैल्यनुसारं काव्यस्य गद्यम्, पद्यम्, चम्पूः इति भेदत्रयं प्रदर्शितम्। गद्यकाव्यविषये पद्यकाव्यविषये चम्पूकाव्यविषये च तेषां लक्षणानि उदाहरणानि च आलोचितानि। गद्यात्मकं काव्यं गद्यकाव्यम् उच्यते। पद्यात्मकं काव्यं पद्यकाव्यम् उच्यते। गद्यपद्योभयात्मकं काव्यं चम्पूः इत्युच्यते।

पाठान्तप्रश्नाः

१. दृश्यकाव्यस्य प्राचीनताम् आलोचयत।

२. चम्पूकाव्यं सलक्षणं सोदाहरणम् आलोचयत।

३. रूपकस्य दशभेदान् वर्णयत।

४. उपरूपकस्य भेदानां नामानि उदाहरणानि च लिखत।

५. शास्त्रकाव्यविषये लघुप्रबन्धं लिखत।

६. देवकाव्यविषये लघुटिप्पणीं लिखत।

७. महाकाव्यखण्डकाव्ये आधारीकृत्य लघुनिबन्धं लिखत।

८. यमककाव्यस्य स्वरूपम् उदाहरणं च विवृणुत।

पाठगतप्रश्नानाम् उत्तराणि

उत्तराणि-१

१. वाक्पतिराजस्य गउडवहो।

२. पौराणिकं काव्यम्।

३. अष्टौ।

४. शास्त्रकाव्यम्।

५. भट्टभीमेन।

६. नीतिवर्मणः कीचकवधम्।

७. श्लेषकाव्यम्।

८. सप्तदशशतकम्।

उत्तराणि-२

९. रूप्यते कल्प्यते चतुर्विध-अभिनयेन प्रत्यक्षीगोचरीक्रियते येन तद्रूपकम्।

१०. ऋग्वेदे।

११. भवभूतिना कृतम्।

१२. मृच्छकटिकम्।

१३. वररुचेः उभयाभिसारिका।

१४. विक्रमोर्वशीयम्।

१५. भणिकायाम् अन्तर्भवति।

१६. दश भेदाः।

१७. अष्टादश भेदाः।

१८. उपरूपकस्य।

उत्तराणि-३

१९. गद्यात्मकं काव्यं गद्यकाव्यम्।

२०. यस्मिन् काव्ये केवलं पद्यानि एव विराजन्ते तत् पद्यकाव्यम् इत्युच्यते।

२१. कुमारसम्भवम्।

२२. 'गद्यपद्यमयी वाणी चम्पूरित्यभिधीयते ' इति चम्पूलक्षणम्।

२३. पद्यकाव्यम्।

॥ इति एकादशः पाठः ॥